

НАВЪРШИХА СЕ 90 ГОДИНИ ОТ ПЪРВОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ДОМАКИНСКИТЕ БЮДЖЕТИ В БЪЛГАРИЯ

Богдан Богданов*

Тази кратка статия се посвещава на 135-годишнината от основаването на държавната статистика в България и 90-годишнината от провеждането на първата анкета за семейните приходи и разходи на чиновническите и работническите домакинства в България. Със следващите редове се отдава почит към статистиците от Главна дирекция на статистиката, осъществили първото изследване на домакинските бюджети в страната. През март 1925 г. са изследвани и публикувани данни за бюджетите на общо 1 385 домакинства. С тази първа анкета се поставя началото на извадковите изследвания на домакинските бюджети в България. По този начин нашите предшественици със своя труд създават фундамента на съвременната статистика на домакинските бюджети в България.

Годините, през които статистиката е провеждала изследванията на домакинските бюджети (от 1925 г. до наши дни), условно могат да се разделят на три периода: от 1925 до 1944 г.¹; след Втората световна война от 1951² до 1989 г. и след промените през 1989 г. до наши дни. Това обособяване е свързано преди всичко с политическите и икономическите промени в обществото, които рефлектират осезателно върху живота на обикновените домакинства³.

---

* Д-р, заместник-председател на НСИ; e-mail: bbogdanov@nsi.bg.

¹ През този период от време извадковите изследвания на домакинските бюджети са провеждани през отделни години и няма достатъчно надеждна информация за тяхната представителност.

² През 1951 г. се извършват първите пилотни изследвания на домакинските бюджети. От 1953 г. наблюденията се извършват регулярно всяка година и са представителни за бюджетите на обикновените домакинства в страната. Дизайнът на извадките от 1953 до 1962 г. е разработен с помощта на статистици от Съветска Русия (СССР), като се въвежда отрасловият принцип на наблюдение. Отрасловият принцип за формиране на извадките предполага двустепенна гнездова извадка, където избраните гнезда са предприятията по отрасли. От 1962 г. се въвежда териториалният принцип за формиране на извадката, където гнездата са преброителни участъци, определени по време на провежданите преброявания в страната. Този принцип се прилага и досега.

³ Обикновените домакинства се различават от колективните домакинства, каквито могат да бъдат старчески домове, комуни, селищата SOS и т.н.

Първият период е свързан с началото на развитието на индустрията в България, но въпреки усилията в тази посока до края на Втората световна война нашата страна си остава предимно аграрна, с множество дребни селскостопански производители.

Вторият период се характеризира с премахване на частната собственост върху средствата за производство, развитие на силно централизирано планово стопанство, ликвидиране на дребното земеделие и създаване на впечатляваща с мащабите си индустрия за малка страна като България.

През третия период се постави началото на прехода на България към пазарна икономика. Новият тип отношения в обществото започнаха да се формират от частната инициатива, предприемачеството и постепенното оттегляне на държавата от командните висоти в икономиката. Социално-икономическите промени постепенно промениха облика на обикновеното българско домакинство.

Може да се обобщи, че България измина пътя от цървулите и волската каруца до компютъра и интернет под знака на една бедна страна. Тя прекрачи прага на новото хилядолетие с изостанала, неконкурентоспособна икономика и работна сила, която трудно се справя с предизвикателствата на глобализацията и сравнително успешно си пробива път в развитието на информационното общество.

Както преди, така и сега изследванията на домакинските бюджети очертават талвега на събитията в обществото. Данните от многобройните публикации⁴ показват случилото се в нашата страна в годините през призмата на изследванията, визиращи финансовото състояние на обикновените домакинства в страната.

В икономически аспект, ретроспективно погледнато, идеята за изследване, описване и анализиране на процесите, протичащи в домакинството, е възникнала в дълбока древност. Достатъчно е да се отбележи, че думата „икономика“, буквално преведена от старогръцки език, означава изкуство за водене на домашното стопанство. Проследявайки проявлението на обективните икономически закони за развитие от по-старо време досега, може да се отбележи, че в съвременната икономика си взаимодействат четири стопански сектора - домакинства, изнес сектор, държава и външнотърговски сектор. Те са свързани чрез три типа

---

⁴ Интересни исторически фрагменти и данни са представени в публикациите: „100 години българска държавна статистика (1881 - 1981)“. Комитет по единна система за социална информация при Министерския съвет; „Домакински бюджети. Анкета върху семейните приходи и разходи на чиновнически, занаятчийски и работнически домакинства през март 1925 г.“ (1928 г.). Книга I и II за Царството. Царство България - Главна дирекция на статистиката; „Статистически годишник на Българското Царство“. София, 1931 г.; Петгодишен земеделско-стопански план 1942 - 1946 г., част трета - „Бит“. Министерство на земеделието и държавните имоти. Строго поверително. Проект. София, 1941 г.; Доходи, разходи и потребление на наблюдаваните домакинства (1962 - 1972) (1973). Централно статистическо управление; Бюджети на домакинствата в НР България (1965 - 1975) (1977). Комитет по единна система за социална информация при Министерския съвет; Бюджети на домакинствата в НР България (1965 - 1987) (1989). Централно статистическо управление; Бюджети на домакинствата в Република България (1995 - 2014 г.). Национален статистически институт.

пазари - продуктови, финансови и пазари на факторите на производството.

В социално-демографски аспект урбанизацията е ключов процес от древността до наши дни. Този процес се характеризира с нарастване на броя, големината и ролята на градовете за развитието на една страна. Последицата от него се изразява в увеличаване на относителния дял на градското население. При тези обстоятелства се променят функциите на градовете и се разпространява градският начин на живот. По-голямата гъстота на населението на единица площ (каквито обикновено са градските зони) изисква нов ред и организация на бита на хиляди домакинства. Социално-икономическите отношения между обитателите на града изискват допълнителни и нови правила, нормативи и закони за съжителство. Процесите на урбанизация в България придобиват особено интензивен характер след 1990 година. През последните години значително нарасна делът на градското население за сметка на населението в селата и малките населени места (немалко от тях просто изчезнаха от картата на България). Това разделение е най-осезателно за гр. София и по-големите областни центрове като Варна, Бургас и Пловдив.

Под влияние на урбанизационните процеси битът на домакинствата се променя непрекъснато. В началото на 90-те години на миналия век се положи началото на демократичния преход на България във всички сфери на икономиката. Появата на частна собственост и нови пазарни механизми създаде предпоставките за моделиране на нова икономическа култура в широки слоеве на обществото. Глобализацията постави нови акценти върху развитието на страната. Многочленните патриархални домакинства от миналото се трансформираха в малочленни, жилищните условия се подобриха и удобствата нараснаха, но недостигът на финансови средства, стресът, самотността и отчуждението се настанаха трайно в бита на стотици хиляди обикновени български домакинства.

1. Брой домакинства по местоживееене, брой лица и среден брой членове по данни от преброяванията в България

Местоживееене	1900	1920	1934	1946	1975	2001
Общо за страната	663978	916113	1284993	1750679	2755022	2921887
Брой лица в домакинствата	3719654	4829884	6027408	6910672	8608514	7848395
Среден брой членове	5.6	5.3	4.7	3.9	3.1	2.7
Градове	163579	241073	365059	585533	1654379	1994781
Брой лица в домакинствата	721330	942173	1276770	1747671	4989228	5416424
Среден брой членове	4.4	3.9	3.5	3.0	3.0	2.7
Села	500399	675040	919934	1165146	1100643	927106
Брой лица в домакинствата	2998324	3887711	4750638	5163001	3619286	2431971
Среден брой членове	6.0	5.8	5.2	4.4	3.3	2.6

Източник: Преброяванията на населението, осъществявани от държавната статистика на България.

Данните от табл.1 ясно очертават промените, настъпили в броя на домакинствата и лицата в продължение на един век. Те са следните: броят на домакинствата се увеличава общо за страната 4.4 пъти, в градовете - повече от 12 пъти, и в селата - приблизително 2 пъти; броят на лицата в тях нараства общо за страната 2 пъти, а в градовете - 7.5 пъти, но в селата намалява с 18.9%; средният брой членове в домакинствата намалява чувствително за последните 100 години, като намалението е с по-бързи темпове в селата отколкото в градовете. Зад така релефно изразените тенденции се открояват редица социално-икономически причини, оказали трайно влияние върху бита на българските домакинства. Те са в посока към: увеличаване на броя на малочленните домакинства; намаляване на раждаемостта; застаряване на населението; вътрешна миграция от селата към градовете, която се ускорява през последните 20 години; интензивна емиграция на млади хора към Западна Европа и света. Не без значение са промените, настъпили в ценностната система, духовния и материалния статус на българските домакинства. Това е една обширна тема, която не е предмет на това изложение и присъства постоянно в публичното пространство.

Сравненията в международен аспект показват, че през 2010 г. относителният дял на градското население в България е 71%, като страната ни се нарежда на 56-о място от общо 193 държави в света⁵. Икономическият живот на домакинствата⁶ оказва съществено влияние по отношение на търсенето и предлагането на стоки и услуги. От една страна, домакинствата са участници в съвкупното търсене, а от друга - създатели на брутният национален продукт. Именно това определя необходимостта домакинствата да бъдат разглеждани като социални единици, които играят съществена роля при създаването и реализирането на икономически отношения. Отделното домакинство само условно може да се разглежда като механичен сбор от отделни лица, но фактически то е най-малката устойчива и неделима клетка на обществения организъм. В него рефлексират всички икономически процеси и домакинството ги имитира в многократно умален мащаб. Тази постановка определя същността на домакинството като градивна обществена единица и в същото време го налага като информационен източник за по-задълбочено изследване на проблемите в обществено-икономическата действителност. Може да се конкретизира, че домакинството, разгледано като икономическа категория, отразява отношения между лица в процеса на добиване, разпределение и потребление на материални блага от миналото до наши дни.

Интересен е въпросът какво се случва с бита и бюджетите на домакинствата

---

⁵ Източник на данните е „CIA World Factbook” (книга с факти за света на ЦРУ, съдържаща информация за 272 държави).

⁶ Статистическата теория и практика в момента е възприела следното определение за домакинство:

а) общност от лица, които живеят в едно жилище или част от жилище, хранят се заедно и изразходват добитите средства, т.е. имат общ бюджет, независимо от това дали имат роднински връзки помежду си;

б) едно лице, което живее самостоятелно, храни се отделно и има свой отделен бюджет.

непосредствено преди и след влизането на България в Европейския съюз (ЕС) през новото хилядолетие. За по-голяма коректност при сравненията се разглеждат два почти еднакви по години периода, като 2007 г., когато България влиза в Европейския съюз, е взета за базова година.

От 2001 г. е налице трайна тенденция на повишение на доходите на домакинствата в номинално изражение. През периода преди влизането ни в ЕС (2001 - 2007 г.) общият доход на човек се повишава от 1 589 лв. на 3 105 лв., или два пъти. В следващите години (2007 - 2014 г.) той се увеличава от 3 105 лв. до 4 813 лв., или с 55.0%. Реалните доходи през първия период нарастват със 17.9%, а през втория - с 67.8%. Това показва, че през втория период темповете в номиналното увеличение на доходите се забавя, но в реално изражение се ускорява.

Причините за забавянето в скоростта на повишаване на номиналните доходи (респективно ускоряване на повишението на реалните доходи) могат да се търсят в икономическата криза, която започна през 2007 г. и се почувства осезателно у нас през 2008 - 2009 г., непосредствено след влизането на нашата страна в Европейския съюз. В същото време реалните доходи се повишават като резултат от изменение на инфлацията, която е сравнително по-ниска отколкото преди приемането ни в Европейския съюз⁷. Икономиката на страната влезе в период на стагнация, която силно се влияе най-вече от отсъствието на иновации и квалифицирана работна ръка като резултат от т.нар. изтичане на мозъци към икономически развитите страни в света. Това може да обясни до известна степен и свитото потребление, което е характерно за периоди на кризи.

Въпреки това забележително е, че след влизането в ЕС България успя да се включи в глобалната икономика сравнително добре. Свободното движение на стоки и работна сила оказва значим положителен ефект върху нашето развитие. Негативните страни на развитието на България след 90-те години на миналия век - като скрита икономика, корупция, организирана и битова престъпност, също оказаха своето въздействие. Съществуването на тези явления не позволява на нашата страна да създаде устойчива икономическа база на растеж. Това обстоятелство ни отдалечава от жизнените стандарти на домакинствата в икономически развитите страни поне от 5 до 7 пъти. Независимо от това може да се каже, че балансът е положителен. Постепенно България се променя повече в позитивен отколкото в негативен аспект. Икономическата криза оказва по-значим негативен ефект върху доходите на неактивните и неработещите членове на обществото, редуцира доходите на пенсионерите и нискообразованите (неквалифицираните) слоеве от населението. Това обстоятелство постави

---

⁷ Индексът на потребителските цени през 2007 г. при база 2001 г. е 140.4%, а през 2014 г. при база 2007 г. е 126.1%.

социалните системи за защита пред изпитание.

Най-важният източник на доходи си остава заплатата. През 2001 г. тя е едва 631 лв. на човек и нейният относителен дял е 39.7%. През 2007 г. достига 1 482 лв. на човек, или 47.7% от общия доход. Нарастването е забележително - както номинално (2.3 пъти), така и относително (с 8 процентни пункта). През 2014 г. доходът от заплата на лице се повишава до 2 610 лв., което е със 76.1% повече спрямо 2007 година. Нарастването на относителния дял в общия доход е с 6.5 процентни пункта, т.е. достигна 54.2%. Може да се обобщи, че е налице тенденция, която показва доминиращата роля на доходите от работна заплата при формирането на бюджетите на домакинствата през годините на преход към пазарна икономика. Това обстоятелство предопределя и е важен фрагмент при създаването и утвърждаването на пазарните механизми в страната.

Вторият по големина източник са доходите от пенсии. Независимо от малкия им размер те спасяват стотици хиляди пенсионери от крайна бедност. Другите социални трансфери, свързани със социалното подпомагане, не притежават такъв значим положителен ефект. Изследванията показват, че без пенсии над 40% от населението ще попадне под линията на бедност⁸. През 2001 г. пенсиите на човек са 377 лв., през 2007 г. нарастват на 685 лв. (почти два пъти), а през 2014 г. достигат 1 242 лв. (също почти два пъти повече спрямо 2007 година). Делът на този доход е 25.8% през последната наблюдавана година. Релефно се очертава тенденция, при която постепенно намаляват работещите спрямо пенсионерите. Съотношението е на критично равнище - почти едно към едно. Очевидно реформите в това направление са повече от наложителни. Развитието на производствените технологии, навлизането на иновациите в икономиката са ефективното средство за справяне с проблема.

Трябва да се отбележи, че един традиционно съществуващ източник на доходи за домакинствата от миналото постепенно загуби своята сила и влияние - домашното стопанство. С навлизането на България в новото хилядолетие той буквално се стопи - от 15% дял в общия доход през 2001 г. до 1.4% през 2014 година. За сметка на това се наблюдава възходяща тенденция на увеличаване на доходите от предприемачество. През 2001 г. тези доходи са 66 лв. на лице от домакинството. През 2007 г. нарастват на 170 лв., или около два пъти и половина. Техният относителен дял в общия доход също нараства за периода от 4.1% на 5.5%, или с 1.4 процентни пункта. След влизането на страната в Европейския съюз доходите от предприемачество достигат до 313 лв. на лице, или нарастват спрямо 2007 г. приблизително два пъти. Относителният им дял в общия доход също нараства и достига до

---

⁸ Относителният дял на бедните в страната е около 21% по данни от изследването „Статистика на доходите и условията на живот“.

6.5%. Това обстоятелство се дължи на разширяване на възможностите за достъп до международните пазари на стоки, услуги и работна сила, което повлиява положително върху развитието на пазарната икономика в България. Така създадените предпоставки за разработване на частен бизнес води към осигуряване на нормални условия за работа и живот на населението като цяло.

През годините около 50 - 60% от разходите на домакинствата са за храна и поддръжка на жилището (осветление, отопление, обзавеждане и ремонт). Безспорно най-голямото перо в бюджета са разходите за храна и безалкохолни напитки. През 2001 г. един човек е давал по 637 лв. за храна и безалкохолни напитки, или близо 45% от общия разход. През 2007 г. тези разходи се повишават на 1 071 лв., но относителният им дял се понижава на 37.5%. През 2014 г. те вече са 1 458 лв., а делът им в общия разход пада на 32.3%⁹.

Разходите за жилището през 2001 г. са 212 лв. (15%), през 2007 г. - 465 лв. (16.3%), а през 2014 г. - 772 лв. (17.1%). Номиналният ръст на тези разходи е стремителен в сравнение с относителния. Дължи се на стремежа за подобряване на битовите условия и нарастващите доходи в условията на инфлация, която през годините не се отличава с екстремални стойности. Останалите пера от бюджета на домакинствата са със сравнително по-ниски стойности и се разпределят почти равномерно. Това означава, че по около 4 - 6% са разходите за транспорт, съобщения, свободно време, здравеопазване и т.н от общия разход.

През целия период от 2001 до 2014 г. доходът на най-богатите 10% от домакинствата превишава около 9 - 10 пъти дохода на най-бедните 10% от домакинствата. Диференциацията на населението по доход е сравнително по-ниска отколкото в страните с развита пазарна икономика. Кризата и скритата икономика обаче пречат на възможността за по-ясно очертаване на разслояването и поляризацията на населението по доход.

В книгата „Защо нациите се провалят“ (стр. 85) с автори А. Аджемоглу и Дж. Робинсън се отбелязва, че „...макар икономическите институции да са изключително важен фактор, определящ дали една държава е бедна, или богата, политиката и политическите институции определят що за икономически институции има тя“. Тази постановка е основополагаща и важна, тъй като теорията и практиката за неравенствата в света показват как политическите и икономическите институции си взаимодействат. Тези взаимодействия рефлектират върху живота и бита на стотици хиляди домакинства, пораждайки бедност или просперитет. Кръгът се затваря, когато лошите социално-икономически политики и драстичните различия в социален и териториален аспект генерират напрежение и дестабилизируют държавното управление. И обратното, добрите политики водят до повишен

---

⁹ В икономически развитите страни относителният дял на разходите за храна в общия разход на домакинствата е в границите от 15 до 20%.

жизнен стандарт, благоприятна околна среда и създаване на проспериращо поколение.

Очевидно наблюдението на домакинските бюджети в обозримото бъдеще ще бъде изправено пред предизвикателството да измерва с по-голяма точност бюджетите на домакинствата, отчитайки промените в жизненото равнище и бит на населението в страната. Наред с това, чрез съчетаването на данните от други изследвания, ще отговори на редица значими въпроси, обогатявайки анализа за социално-икономическите явления и процеси. Включването на допълнителни анкети за изследване на мнението и оценките на респондентите по важни въпроси и теми за случващото се в страната е допълнителен източник на информация за управлението. Това определя значението на тази статистика при дефиниране и определяне на рационални социални програми за развитието на страната.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аджемоглу А., Дж. А. Робинсън (2013). *Защо нациите се провалят*. Издателство „Изток-Запад”.

100 години българска държавна статистика (1881 - 1981 г.). Комитет по единна система за социална информация при Министерския съвет.

Bogdanov, B. (2011). *Household Budget surveys in Bulgaria (1925 - 2010)*. Economic Thought, Economic Research Institute at BAS.